

SAMEN VIEREN

MET MENSEN VAN ANDERE RELIGIES

Raad van Kerken in Nederland

Beraadsgroep Interreligieuze Ontmoeting

2003

samen vieren met mensen van andere religies

INHOUDSOPGAVE

	pagina
Woord vooraf	5
1. Inleiding	6
2. Uit de ontmoeting geboren: samen vieren in de praktijk	9
3. Opvattingen binnen kerken over multireligieuze vieringen	19
4. Overwegingen	24
5. Adviezen en praktische wenken	32
6. Vragen voor bespreking in groepen	38
7. Literatuur	39

samen vieren met mensen van andere religies

WOORD VOORAF



Nu er steeds meer aanhangers van andere religies in ons land wonen, neemt de praktijk van het 'samen vieren' met mensen van andere religies snel toe. Dat stelt veel christenen voor vragen: waar liggen de mogelijkheden en grenzen van dit samen vieren, hoe verhoudt het vieren met mensen van andere religies zich tot je eigen geloof, wat vier je eigenlijk samen, hoe organiseer je een viering? Het zijn vragen voor bezinning en onderling gesprek. Dit was voor de Raad van Kerken in Nederland aanleiding om zijn beraadsgroep Interreligieuze ontmoeting te vragen een brochure te schrijven over 'samen vieren'. Een brochure die de lidkerken van de Raad, maar ook lokale raden van kerken, gemeenten en parochies en andere geïnteresseerden behulpzaam kan zijn bij het gesprek over de mogelijkheden en grenzen van het samen vieren met mensen van andere religies. Deze brochure is het concrete resultaat.

In de plenaire vergadering waarin de tekst werd besproken, bleek dat de leden van de Raad veel waardering hebben voor de brochure. De tekst is helder en overzichtelijk en uiteenlopende visies komen aan de orde. Zo nodigt de brochure inderdaad uit tot gesprek.

De Raad en de beraadsgroep Interreligieuze ontmoeting zijn benieuwd naar de uitkomsten van deze gesprekken. Waartoe hebben uw gesprekken en beraadslagingen geleid, tot welke conclusies en opmerkingen bent u gekomen? Daarom nodig ik alle lezers en gebruikers van de brochure hartelijk uit hun reacties te sturen naar de Raad van Kerken (adres: zie colofon).

Graag wens ik allen die op de een of andere manier met deze brochure aan het werk gaan, heel inspirerende gesprekken toe. De Raad van Kerken ziet uit naar uw reacties!

Ineke Bakker,
algemeen secretaris.



1. INLEIDING



Deze brochure gaat over 'Samen vieren', over christenen die samen met joden, moslims, hindoes, boeddhisten, humanisten en anderen samenkomen om stil te zijn, zich samen te bezinnen, elkaar te ontmoeten in wederzijds respect, en dat ook doen door samen te mediteren, en, afhankelijk van de samenstelling van de groep in elkaars aanwezigheid samen te bidden en te vieren.

De aanleiding voor de brochure ligt in de multireligieuze bijeenkomsten en vieringen die in toenemende mate op veel plaatsen in ons land worden gehouden. Velen in de lidkerken van de Raad van Kerken vragen zich af hoe men hierover kan denken, wat de Raad van Kerken zelf bij nationale gebeurtenissen samen met gelovigen van andere religies kan en wil doen, en wat lokale raden van kerken op plaatselijk niveau zouden kunnen doen. Over deze vragen wordt zeer verschillend gedacht. Sommige christenen lopen er warm voor, anderen huiveren bij de gedachte alleen al. Daarom is het nodig om in deze brochure duidelijk te maken welke redenen sommige christenen hebben om samen met anderen te vieren en te bidden, en welke redenen andere christenen hebben om deze samenkomsten juist af te wijzen. Hierbij gaat het niet alleen om kennisname van elkaars standpunt, maar ook om inzicht in elkaars overwegingen en argumenten.

Het doel van de brochure is om onderling gesprek en gezamenlijk beraad te stimuleren over de vraag of en hoe men vieringen kan hebben samen met mensen van andere religies. De belangrijkste vraag is dan hoe wij als christenen in de ontmoeting met andersdenkenden trouw kunnen blijven en vorm kunnen geven aan de liefde van God, die ons in Christus is duidelijk gemaakt. Daarvoor zijn twee dingen nodig: eerbied voor en trouw aan het evangelie, en respect en eerbied voor

onze naaste. Respect voor de naaste verbiedt ons gemakkelijk te oordelen, laat staan te veroordelen, zonder de zaak waarom het gaat open en diepgaand te hebben overwogen. Trouw aan het evangelie gebiedt ons om duidelijk te zijn over de boodschap van het Koninkrijk van God in Christus. De waarheid is niet gediend met starre opvattingen, noch met gemakkelijke compromissen. Het evangelie gaat ons verstand te boven, maar de kern ervan is de boodschap van Gods grote liefde en trouw. Onze houding in de bezinning op dialoog en onze opstelling in de feitelijke dialoog en ontmoeting mogen door deze liefde en trouw worden gestempeld.

Doel en inhoud

Het doel van de brochure is vooral bezinning op de mogelijkheden voor en beperkingen bij multireligieuze vieringen zoals die zich hebben ontwikkeld, en hulp bij het gesprek erover. In het laatste gedeelte volgt een handreiking aan wie een multireligieuze viering organiseren en tenslotte vermelden we verdere literatuur.

De brochure is als volgt opgebouwd:

1. *Inleiding met hieronder nog een enkele toelichtende opmerking over multireligieuze vieren*
2. *Voorbeelden van wat er op dit gebied in de praktijk al gebeurt*

3. *Een kort overzicht van stellingnames*
4. *Overwegingen, waarbij eerst een aantal complicaties waarop men in de praktijk stuit aan de orde komt, en vervolgens een korte bespreking van verschillende standpunten*
5. *Aanbevelingen en praktische wenken voor mensen die betrokken zijn bij de organisatie van multireligieuze vieringen*
6. *Gespreksvragen voor bespreking in groepen*
7. *Als appendix is er een lijst met enkele kerkelijke documenten en overige literatuur voor wie zich verder op de multireligieuze ontmoeting wil oriënteren.*

De Raad van Kerken in Nederland hoopt dat de brochure een goede aanzet is voor gesprek en studie in de lidkerken alsook in lokale raden van kerken, die in heel wat steden en regio's contacten hebben met joden, moslims, hindoes, boeddhisten, humanisten en anderen.

Vooraf: met wie doe je wat?

In deze Inleiding moeten we nog op enkele complicaties rondom gezamenlijke vieringen wijzen en zullen we iets over ons gebruik van het begrip 'vieren' zeggen. In de lokale raden van religies komen christenen samen met moslims, joden, hindoes, boeddhisten, humanisten en mensen van enkele kleinere stromingen. Tussen de verschillende religies en levensbeschouwingen bestaan grote verschillen. Veel boeddhisten wijzen het spreken over God of het goddelijke af. Veel humanisten zullen erkennen dat er meer onder de zon is dan wij weten, maar hebben geen geloof in God. Moslims hebben meestal bezwaren tegen mensen die meer beelden van het goddelijke erkennen, zoals veel hindoes doen. Hindoes daarentegen nemen aanstoot aan religies die menen een exclusieve waarheid te kennen en willen ruimhartig alle religies als ten diepste gelijkwaardige en in de kern identieke wegen tot het goddelijke aanvaarden. Ook bahá'ís menen dat alle religies in essentie hetzelfde zijn.

Zo blijkt dat elke traditie vanuit het eigen geloofsgoed oordelen over andere tradities heeft en ze van daaruit ergens plaatst en ze wel of niet helemaal serieus kan nemen. Gevolg hiervan is niet alleen dat men omzichtig met elkaar moet omgaan en moet aftasten wat men wel en niet met elkaar kan doen, maar ook dat men met de ene partner meer samen kan doen dan met de andere. Met humanisten en boeddhisten kunnen christenen niet samen tot God bidden. Christenen en humanisten werken wel vaak goed samen rond maatschappelijke en ecologische kwesties. Zo stelt 'multireligieus vieren' mensen altijd voor de vraag: met wie doen we wat samen? Mensen kunnen elkaar ontmoeten, spreken, vreugde en verdriet delen, actie voeren, een bezinningsamenkomst beleggen, samen iets gedenken (zoals rond 4 en 5 mei) en ook samen iets doormaken, zoals bij de Bijlmerramp of de terroristische aanslagen van 11 september 2001 in New York en Washington. De precieze vorm van de bijeenkomst hangt steeds af van de aanleiding en de deelnemers.

samen vieren met mensen van andere religies

Concentrische cirkels

Men kan zich het geheel van ontmoetingen met andersgelovigen voorstellen als een aantal concentrische cirkels. Het ruimste veld zijn persoonlijke ontmoetingen in de straat of soms in de trein, wanneer mensen elkaar ontmoeten en praten over wat hen bezig houdt: de 'dialogoog van het leven'. Een iets kleinere cirkel is de samenwerking en het gesprek over praktische problemen, zoals rond 'de arme kant van Nederland' en de problemen rond integratie en sociale cohesie. Nog weer dicht bij de kern van geloof komen we als we een condoleancebrief schrijven aan iemand van een andere religie of een begrafenis of trouwerij meemaken. De binnenste cirkel is dan het deelnemen aan of het samen organiseren van gezamenlijke vieringen. Daarbinnen zullen we dan nog weer apart aandacht geven aan het gebed.

Multireligieus vieren

Het woord 'viering' is in feite te globaal voor wat er gebeurt. Mensen komen op allerlei manieren samen. Moslims nodigen christenen en anderen tijdens de ramadan uit voor een Iftar-maaltijd. Als een christen en een moslim trouwen, zijn uit beide gemeenschappen mensen aanwezig in de kerk of de moskee. Bij de opening van het parlementaire jaar is er in Den Haag een bezinningssamenkomst met mensen uit vele religies en levensbeschouwingen.

Met 'samen vieren' bedoelen we een breed scala aan samenkomsten. Er kan uit de bijbel, de koran, de bhagavadgita gelezen worden of niet; er kunnen overdenkingen worden uitgesproken en ook kan soms gebeden worden. In een aantal gevallen, bijvoorbeeld bij de herdenking van een ramp, duidt het woord vieren niet op iets vrolijks. In de praktijk geven mensen de bijeenkomsten ook ver-

schillende namen. In deze brochure gaat het ons niet om vergaderingen, maar om plechtige bijeenkomsten. We gebruiken daarvoor het gewone Nederlandse woord 'vieren', zonder direct aan een christelijke liturgie te denken en met inbegrip van plechtige bijeenkomsten bij droeve gebeurtenissen. Daarom spreken we van 'samen (multireligieus) vieren' en we bedoelen daarmee *gezamenlijke bijeenkomsten van mensen met verschillende overtuigingen waarin geloofsbeleving en rituelen uit diverse tradities een plaats krijgen*.

Men moet onderscheid maken tussen verschillende soorten gezamenlijke bijeenkomsten (met en zonder gezamenlijke viering). Men kan samenkomen met andersgelovigen van verschillende godsdiensten of samenkomen met andersgelovigen van één traditie. Daarnaast kan men een onderscheid maken tussen een viering waarbij men aanwezig is als gast en luistert naar elkaars gebeden en lezingen, en een viering waarbij men daadwerkelijk samen bidt, leest en viert.

2. UIT DE ONTMOETING GEBOREN: SAMEN VIEREN IN DE PRAKTIJK



Multireligieuze vieringen vinden niet alleen in samenkomsten van leden van kerken, moskeeën, tempels, e.d. plaats, maar ook in andere verbanden. Op christelijke scholen viert men naast christelijke feesten soms ook hindoeïstische en islamitische feesten. Ook in ziekenhuizen, rond politieke hoogtijdagen en bij nationale rampen vinden multireligieuze vieringen plaats. Hieronder beschrijven we een aantal van dergelijke bijeenkomsten en de aanleidingen ertoe.

2.1. Op school

Veel christelijke scholen nemen niet-christelijke leerlingen aan: moslims, joden, boeddhisten en kinderen uit gezinnen zonder kerkelijke of religieuze binding, op voorwaarde dat de ouders de identiteit van de school respecteren. Deze ontwikkeling heeft het vak godsdienst beïnvloed, zowel in de scholen als in de lerarenopleiding. Op veel scholen met kinderen uit meer religies legt men de nadruk niet zozeer op het overdragen van een bepaald geloof, maar meer op het informeren over de verschillende religies en

levensbeschouwingen en op het vergroten van het besef van waarden en normen vanuit de identiteit van de school. Vooral in het godsdienstonderwijs worden verschillende aspecten van het leven vanuit verschillende levensbeschouwingen belicht. Bij het gezamenlijk vieren van feesten en bij de dagopeningen kan heel expliciet worden welke betekenis geloof voor mensen persoonlijk heeft. Al jarenlang vinden leerkrachten oplossingen voor het gezamenlijk bidden en zingen in gemengde klassen.

(invoegen sv2.jpg)

Gezamenlijke kerstviering

De leerlingen kunnen zich gezamenlijk bezinnen aan de hand van voorwerpen, houdingen, teksten en liederen. Men gebruikt vaak ook teksten uit dagboeken, speciaal voor de scholen geschreven overwegingen en soms teksten uit andere tradities. Bezinning en zeker ook gebed zijn niet alleen een zaak van woorden. Er blijkt

ook een houding uit, een nadenken over het (eigen) leven en openstaan voor God. Soms zullen voorwerpen worden gebruikt met een symbolische waarde die uitreikt boven wat zichtbaar is, zoals een kaars, een kruis, maar ook voorwerpen uit andere tradities.

Voorafgaand aan de kerstviering vertelt men op sommige scholen verhalen over Jezus. Op een aantal scholen met veel islamitische leerlingen vertelt men soms dat Jezus in de koran ook als een groot profeet wordt gezien. God spreekt via deze profeten tot de mensen. Men kan op de bijzondere rol van Jezus wijzen zonder daarbij de islamitische kinderen te kwetsen.

De christelijke vastentijd is net als de ramadan aanleiding om te vertellen hoe en waarom christenen en moslims vasten. Men leest verhalen en zingt liederen over solidariteit en de leefwijze in ontwikkelingslanden en wat wij daarvan kunnen leren.

Het islamitische offerfeest berust op ideeën en kent gebruiken die men ook binnen de christelijke traditie terugvindt: gastvrijheid, samen delen, de herinnering aan Abraham en de verbondenheid van alle mensen die in God geloven. Met zijn verhalen over gastvrijheid, broederschap en vergeving, muziek, dans en Turkse en Marokkaanse hapjes leent het feest zich uitstekend voor het multireligieus onderwijs.

Ook Divali, het vrolijke hindoe-feest van lichtjes, en de feestdag van Sint Maarten op 11 november, waarbij lampionoptochten voor kinderen georganiseerd worden, bieden aanknopingspunten.

2.2. In zorginstellingen

Een aantal zorginstellingen in Nederland heeft de beschikking over een multireligieuze gebedsruimte. Bewoners of patiënten komen daar bij elkaar over de vloer, soms afzonderlijk, maar soms ook in gezamenlijke bijeenkomsten, waarbij voorgangers uit verschillende tradities voorgaan. In een ziekenhuis in Nijmegen bijvoorbeeld, werd de christelijke gebedsruimte omgevormd tot een

multireligieuze gebedsruimte. In de hoeken zijn symbolen uit verschillende tradities uitgestald. Met regelmaat komen patiënten met verschillende godsdienstige achtergronden samen onder leiding van een christelijke voorganger en een imam. Men luistert om beurten naar elkaars gebeden en overwegingen.

samen vieren met mensen van andere religies

In de penitentiaire inrichting Willem II te Tilburg, waar uitgeprocedeerde asielzoekers worden ondergebracht, vinden wekelijks bijeenkomsten plaats die door het team van geestelijk verzorgers worden georganiseerd. Er zijn ook aparte bijeenkomsten onder leiding van de imam of van de protestantse en katholieke pastores. De bijeenkomsten van de pastores worden ook door een aantal moslims bijgewoond. Samen wordt er gelezen, geluisterd, gezongen en gebeden.

Bij de dienst Geestelijke Verzorging van 'Parnassia' in Den Haag werken een humanistisch raadsman, een imam, een rooms-katholieke priester, een dominee en een pandit samen. Naast hun gemeenschappelijke kantoor zijn drie religieuze ruimten ingericht: een moskee, een kapel en een hindoetempel. Midden in het gangpad van het paviljoen staat een kleine fontein, die men als een symbool voor de essentie van de vijf levensbeschouwingen beschouwt. De moskee, de kerk en de hindoetempel worden bezocht door patiënten met uiteenlopende godsdienstige achtergronden. Soms wordt er samen gebeden. Men gebruikt daarbij vaak symbolen die in meer religies voorkomen, zoals 'water' en 'bron'.

2.3. Bij een nieuw begin

Rituelen vinden vaak plaats aan het begin van een jaar of bij een nieuwe fase in iemands leven.

Een voorbeeld hiervan is de jaarlijkse opening van de Staten-Generaal. Sinds 1965 vond er bij die gelegenheid in Den Haag een kerkdienst plaats. Op Prinsjesdag 2000 werd deze dienst vervangen door een multireligieuze bezinningsamenkomst met mensen vanuit verschillende tradities.

Hindoes, joden, moslims, christenen en humanisten lazen teksten uit hun tradities. Dat deden zij vanaf afzonderlijke podia. Aan het einde van de bijeenkomst kwamen de vertegenwoordigers van de verschillende podia af om naast elkaar te gaan staan om daarmee saamhorigheid uit te drukken.

Deze bezinningsbijeenkomsten ervaren sommigen als een verschraving, omdat men het eigen geloof niet in de volle breedte en diepte tot uitdrukking kan brengen. Dit

gevoelen delen mensen van verschillende religies. Het is niet specifiek iets van christenen. De ontmoeting en het gemeenschappelijke hebben echter een eigen waarde.

In Surinaamse kring is het vrij gebruikelijk om voor het betrekken van een nieuwe woning eerst een inzegeningdienst te houden.

2.4. Bij gezamenlijke actie

Op allerlei plaatsen in het land komen mensen met verschillende religieuze achtergronden bij elkaar voor overleg over uiteenlopende zaken, bijvoorbeeld in een buurtoverleg. Samen behartigt men gezamenlijke belangen en voert men actie ten behoeve van de leefbaarheid in de buurt. De deelnemers hebben soms behoefte aan een moment van bezinning. Men wil het samen zijn vieren. Hiervan zijn voorbeelden te over.

samen vieren met mensen van andere religies

In de Transvaalbuurt in Den Haag komen sinds enkele jaren elke dinsdagmorgen zo'n twaalf tot vijftien mensen bijeen om met elkaar te praten over de opvoeding van de kinderen, problemen met de sociale dienst, het vinden van studiebeurzen voor de kinderen, enz. Het zijn voor het merendeel christelijke, islamitische en hindoevrouwen van Surinaamse, andere allochtone en Nederlandse afkomst. Na verloop van tijd zijn zij ertoe overgegaan om hun bijeenkomsten te beginnen met gemeenschappelijk gebed, hetzij het dagelijks hindoegebed, hetzij soera Al-Fatiha (de eerste soera van de koran), hetzij het Onze Vader. Als een van de aanwezige moslims Arabisch kent, wordt de soera in het Arabisch gereciteerd. In het Nederlands bidden allen hardop mee. De opening duurt meestal een klein kwartier, maar ter gelegenheid van de gezamenlijke viering van feesten als Kerstmis, Divali, 'id al Fitr, Holi Phagua en Pasen duurt zij wel een uur lang.

2.5. Bij rouwen en trouwen

Onvermijdelijk worden we in een religieus plurale samenleving geconfronteerd met de 'rites de passage' van mensen met andere overtuigingen. We maken begrafenissen mee van mensen die 'nergens aan doen', trouwerijen waar de kerkelijke inzegening van het huwelijk vrijwel tot folklore is geworden, ontvangen rouwkaarten van bekenden uit een hindoe-traditie of worden uitgenodigd voor een trouwerij tussen een islamitische en een christelijke partner. Ieder staat persoonlijk voor de vraag wat te zeggen, te schrijven of te doen. Opnieuw schetsen we enkele situaties die allang geen uitzondering meer zijn.

In een hindoe-familie was een vrouw getrouwd met een moslim, die zelf niet meer in de moskee kwam. Toen hij overleed werd een predikant gevraagd voor de rouwdienst. In deze dienst werden zowel christelijke als hindoe-teksten en rituelen gebruikt voor de nagedachtenis. Moslims waren afwezig. In het boekje "Trouwen doen ze toch" (zie de literatuurlijst achterin) worden verschillende voorbeelden gegeven van huwelijken tussen hindoes en christenen. We vermelden er twee.

Karel en Asha gaan trouwen en willen in hun eigen traditie blijven. De pastoor heeft geen bezwaar tegen een kerkelijke huwelijksluiting samen met een pandit, waarin ook elementen vanuit het hindoeïsme worden opgenomen. Hij krijgt hiervoor dispensatie. De betrokken pandit wil alleen aan een hindoeïstische huwelijksluiting deelnemen. Daarom wordt de dienst alleen door de pastoor geleid, maar wel met enkele voor Asha belangrijke hindoeïstische elementen.

Anand wil niet in een kerk met Astrid trouwen, want daarmee zou hij zijn hindoeïstische achtergrond verloochenen. Een echte hindoeër hoeft van hem niet zo nodig. Astrid denkt daar anders over en wil in ieder geval Gods zegen vragen. Als dat niet in de kerk kan, dan maar volgens het hindoeër-ritueel, want "er is toch maar één God". De pandit zorgt vervolgens voor een alternatief door op een zondag thuis een klein ritueel te houden, waarin veel wordt uitgelegd in het Nederlands en waarin niet alleen mantras worden gereciteerd, maar ook uit de bijbel wordt gelezen. Het familie-feest wordt na de burgerlijke huwelijksluiting gehouden.

samen vieren met mensen van andere religies

In een 'bilaterale' relatie (vaak 'interreligieuze relatie' genoemd) spelen naast de religieuze verschillen ook culturele, etnische en soms klassenverschillen een rol. Partners die aan de eigen godsdienst vast willen houden en met elkaar in zee willen gaan, moeten antwoorden zoeken op nieuwe vragen. Bij veel stellen werkt het positief uit, doordat de eigen geloofsbeleving wordt verdiept. Beide partijen worden als het ware gedwongen hun eigen geloof serieus te nemen. Daarnaast zien we in de praktijk ook dat deze verdieping tot een verwijdering kan leiden als de standpunten zich verharderen. Bij die echtparen die elkaar de ruimte geven, groeit een proces van elkaar beter leren

kennen en begrijpen. Een vermenging van de godsdiensten – ook als je samen in één huis woont – hoeft niet noodzakelijkerwijs plaats te vinden. Ervaringsdeskundigen raden dit zelfs af: het is beter – ook voor eventuele kinderen die geboren worden – om de eigen godsdienst zo 'zuiver' mogelijk te bewaren.

Bij de voorbereiding van een 'bilateraal' huwelijk wordt dus veel besproken (ook wat de geloofsopvoeding van eventuele kinderen betreft), want een bilaterale, 'interreligieuze' relatie is kwetsbaarder dan een 'gewone' relatie. Nog twee voorbeelden.

Mia en Mahmoud weten zeker dat ze samen verder willen gaan. Beiden zijn ze gelovig uit overtuiging. Ze kunnen en willen het geloof waarin ze zijn opgevoed, niet loslaten. Na dit onderwerp regelmatig aan de orde te hebben gesteld, zijn ze tot de conclusie gekomen dat ze elk aan hun eigen traditie trouw willen blijven en elkaar ruimte willen geven. Ze kiezen ervoor te volstaan met een burgerlijke huwelijksluiting. Voor het diner 's avonds nodigen ze de plaatselijke predikant en imam uit om 'iets te zeggen'. De predikant leest 1 Korinthe 13 voor, de brief over geloof, hoop en liefde, zegt daarover een paar woorden en geeft daarna aan Mia een bijbel. De imam feliciteert het paar en reciteert het eerste hoofdstuk (soera Al-Fatiha) uit de koran. Dit gedeelte geeft aan dat God de Erbarmner, de Barmhartige, mensen op de goede weg leidt. Er is geen sprake van een formele inzegening, maar dit moment is voor Mahmoud en Mia waardevol.

De relatie van Farid en Janneke kent ups and downs. Janneke wil graag dat hun huwelijk in de kerk wordt ingezegend. Farid vindt het goed, maar voor hem hoeft het niet. Hij is een niet-praktiserend moslim, maar praat niet oppervlakkig over geloof en leven. Na een aantal gesprekken legt de predikant deze zaak voor aan de kerkenraad. Deze besluit dat het huwelijk van deze twee mensen kerkelijk kan worden ingezegend, waarbij de vragen die aan Farid gesteld zullen worden, opnieuw worden geformuleerd.

samen vieren met mensen van andere religies

2.6. Bij herdenkingen

Bij nationale rampen en lokale herdenkingsbijeenkomsten worden steeds vaker vertegenwoordigers van de verschillende religieuze en levensbeschouwelijke stromingen uitgenodigd. De vrijheid van godsdienst vergt dat de overheid onpartijdig is. Voor velen in de christelijke kerken is dit een onwennige situatie, voor mensen uit andere tradities daarentegen een publieke erkenning van hun geloof. De vraag is natuurlijk hoe men vorm geeft aan deze herdenkingsbijeenkomsten.

Tijdens de herdenkingsbijeenkomst naar aanleiding van de Bijlmerramp op 4 oktober 1992 spraken vertegenwoordigers van verschillende godsdiensten overwegingen uit.

Naar aanleiding van de aardbevingen in Turkije in 1999 organiseerden plaatselijke groepen herdenkingsbijeenkomsten. Moslims en christenen werden stil en baden ter nagedachtenis van de slachtoffers. In de Sultan Ahmed Moskee te Zaandam werd een landelijke herdenkingsdienst gehouden. De orde van deze dienst was speciaal bedacht, en bestond uit poëzie, toespraken, schriftlezingen. Onder de aanwezigen was ook de toenmalige minister-president Wim Kok.

Naar aanleiding van de onlusten in Indonesië in 2000/2001 organiseerden moslims en christenen in Nederland in een kerkgebouw te Utrecht een herdenkingsdienst waarbij geestelijk leiders teksten ter overweging uitspraken, afgewisseld door liederen en gedichten uit de diverse tradities.

Na de aanslagen op het World Trade Center te New York en het Pentagon te Washington op 11 september 2001 belegde de Raad van

Kerken in Nederland een uur van bezinning en gebed in de Domkerk te Utrecht, waarin ook een islamitische geestelijk verzorger sprak. Door de aanwezigheid van de kroonprins en zijn verloofde en veel leden van het kabinet en het parlement had deze dienst een nationaal karakter.

2.7. Bidden voor vrede

Naar aanleiding van de Golfoorlog in 1990 werden op verschillende plaatsen gebedsdiensten voor de vrede georganiseerd. Op enkele plaatsen in het land komt men sindsdien jaarlijks bijeen om samen voor vrede te bidden.

In Zwolle nam een rooms-katholieke pastor het initiatief voor een gebedsdienst naar het model van Assisi (1986; zie 3.2). De motivatie voor de diensten is vooral sociaal: in een plurale samenleving elkaar als gelovigen ontmoeten, leren respecteren en vertrouwen om zo samen bij te dragen aan vrede. Bij de voorbereidingen van deze Zwolse diensten wordt zorgvuldig gekeken naar de plaats van samenkomst: de synagoge, een kerk of moskee tot dusverre. Toen de bijeenkomst in een rooms-katholieke kerk zou worden gehouden, was deze nog versierd voor de Kerst en er was uiteraard ook een crucifix. Kon dit allemaal zo blijven staan, want zou het geen ergernis geven aan joden, protestanten en moslims? In de besprekingen over dit soort vragen is steeds naar voren gekomen dat het eigene van een religieuze traditie bewaard moet blijven. De ander is te gast en respecteert het andere. De voorbereidingsgroep moet leren goed en open naar elkaar te luisteren. Wat de inhoud van de dienst betreft, worden zeer zorgvuldig teksten uit de heilige boeken gekozen. Deze leest men vooraf samen en men bespreekt waarom de keuze hierop is gevallen. Ook bij

samen vieren met mensen van andere religies

de keuze voor liederen wordt gekeken of ze niemand buitensluiten. Ook hierin staat de vrede voorop.

Aan het begin van de dienst dragen de voorgangers thora, bijbel en koran binnen en leggen ze goed zichtbaar en opengeslagen voorin het gebouw neer. De voorgangers dragen elk de eigen liturgische kleding en vertegenwoordigen zichtbaar de eigen religieuze gemeenschap. Beurtelings houden zij de meditatie, die na afloop ook zorgvuldig wordt besproken. Het thema van de toespraak is gezamenlijk afgesproken. Het is niet de bedoeling dat er propaganda wordt gemaakt voor de eigen godsdienst -

zoals eenmaal is gebeurd. Er is een 'liturgie' waarin alle teksten (zodanig met vertaling) zijn uitgeschreven, zodat iedereen kan meelesen. Alle symbolische handelingen worden uitgelegd en voor de verschillen in praktijk, zoals gescheiden vakken voor vrouwen en mannen, worden afspraken gemaakt. Men kiest voor de samenkomsten thema's als: kinderen van Abraham en de gastvrijheid, verzoening: begrip en barmhartigheid, het vasten van moslims en christenen, het offer en de gehoorzaamheid van Abraham.

(invoegen jom 001.jpg)

bidden in elkaars aanwezigheid

2.8. Maatschappelijke acties

In Leiden wordt al ongeveer tien jaar op 21 maart tijdens de 'Internationale dag tegen racisme' een multireligieuze ontmoeting gehouden. Om de beurt reciteert men teksten, leest of zingt men uit de tradities van het hindoeïsme, boeddhisme, christendom, islam, bahá'ís en soefi's. De ontmoeting wordt afgesloten met een gemeenschappelijke bloemenhulde op een tafel met

kaarsen en heilige boeken. Na afloop is er ruim gelegenheid voor onderlinge ontmoeting. Deze bijeenkomsten worden bewust geen vieringen genoemd, hoewel ze wel het karakter ervan hebben. Ze zijn in de plaats gekomen van een korte kerkdienst die voorafging aan de jaarlijkse fakkeltocht tegen het racisme.

samen vieren met mensen van andere religies

Ook in Friesland wordt rond de 'Internationale dag tegen racisme' ieder jaar een multireligieuze viering georganiseerd. De verschillende vertegenwoordigers dragen hun eigen liturgische kleding en nemen het eigen geloofsboek mee. Ieder leest daaruit een passage voor en geeft daarover uitleg. Vervolgens spreken de voorgangers geboden uit, zoals men deze in de eigen gemeenschap kent. Afsluitend volgt een gezamenlijk uitgesproken vredeswens. Deze vorm van interreligieus vieren is inmiddels op vele verschillende plaatsen in Friesland toegepast, in kerken en moskeeën. Naast de 21e maart worden interreligieuze vieringen gehouden op de internationale vrouwendag, rond 4 of 5 mei, op vredeszon- dag en in de migrantenweek. Mede als gevolg van deze vieringen, de voorbereidingen en de contacten die daaruit zijn ontstaan tussen leden van de deelnemende geloofsgemeenschappen, is de basis gelegd voor het Platform Levensbeschouwing in Kleurrijk Fryslân. De provinciale raad van kerken in Friesland is vanaf het begin betrokken geweest bij de interreligieuze vieringen en bij het Platform.

2.9. Bij evenementen en nationale acties

Rotterdam was in het jaar 2001 'culturele hoofdstad'. Op allerlei manieren besteedde men aandacht aan de culturele verscheidenheid van de stad en daarbij ook aan de religieuze verscheidenheid. Aan de programmastaf is van christelijke kant een voorstel gedaan voor een project "Preken voor andermans parochie", waarin het ging om de ontmoeting met de 'Ander' en met de 'ander'. Het project is als volgt omschreven: In dit project wordt aan verschillende religieuze gemeenschappen in Rotterdam gevraagd om – bij voorkeur – binnen de

reguliere diensten en vieringen ruimte te scheppen voor een preek die gehouden wordt door iemand van een andere religieuze gemeenschap. Aan iedere spreker wordt verzocht in deze preek aandacht te besteden aan de vraag: 'Wie is de ander gezien vanuit de eigen religieuze bronnen en traditie? Hoe kan de relatie met de ander vorm en gestalte krijgen?' Met dit project hoopte de Stichting Rotterdam 2001 bij te dragen aan een dialoog waarin de gevoeligheid voor de ander en het andere wordt vergroot zonder de verschillen te ontkennen. De achterliggende vraag was of religie mensen alleen van elkaar scheidt of dat religie in een multiculturele samenleving ook kan bijdragen aan tolerantie.

De islamitische stichting in Rijnmond, SPIOR, deed veel voorwerk door imams en moskeebesturen over dit project te informeren. Zo hebben in 2001 een imam in een kerk, een pandit in de moskee, en de pastoor in de pinkstergemeente geprekeerd; er waren maar liefst veertig predikers bij het project betrokken. In een tussentijdse evaluatie is een aantal zaken naar voren gekomen:

- *het betekent al veel dat je geboeid kunt raken door het anders-zijn van de ander;*
- *de ander mag tegemoet getreden worden vanuit een innerlijke vrijheid;*
- *dat wat bindt, blijkt wezenlijk, juist ook als de verschillen zijn benoemd;*
- *een wederkerig proces geeft ruimte en creëert draagvlak;*
- *ontmoetingen vinden niet plaats tijdens de preken, maar na afloop van de dienst.*

2.10. Multireligieuze groepen

In een aantal steden en dorpen komen gelovigen vanuit verschillende tradities regelmatig bijeen om over elkaars geloof te spreken. De nadruk ligt op het samenkomen als gelovigen. Vaak zijn deze groepen verbonden aan kerk en moskee. Men maakt kennis met elkaars godsdienstige tradities en organiseert multireligieuze activiteiten. Het gaat bij deze groepen vooral om het godsdienstige gesprek. Samen het geloof vieren, samen bidden en mediteren is bij zulke ontmoetingen welhaast vanzelfsprekend.

In Breda werden de bijeenkomsten van de contactgroep 'moslims-christenen' aan het einde van het seizoen afgesloten met een feestelijke bijeenkomst waarin uit de bijbel en de koran werd gelezen. De bijeenkomst

werd afgesloten door een overweging bij de gelezen passages.

In Den Haag wonen hindoes regelmatig een christelijke viering bij. Een pater uit India, die tijdelijk in Den Haag geplaatst was voor de ontmoeting met hindoes heeft tweemaal een viering gehouden, waaronder op Maria Hemelvaart, waarin hindoe-elementen een rol speelden. In India is dit een vrij normale praktijk. Deze herkenning van de eigen hindoetraditie in een rooms-katholieke eredienst geeft ruimte voor onderlinge ontmoeting.

In Den Haag komt regelmatig een groep moslims en christenen bijeen om samen te bidden en te mediteren. Een van de deelnemers doet als volgt verslag van zo'n multireligieuze gebeds- en meditatiebijeenkomst:

"Bij het middaggebed in de kleine moskee klonken zowel het 'Allâhu akbar' (God is groot) en het 'Allahumma salli 'alâ Muhammadin' (God, zegen Mohammed) als het christelijke 'sanctus, sanctus, sanctus' (heilig, heilig, heilig). Samen verheerlijkten wij God. Moslims en christenen zijn wij van uiteenlopende herkomst en richting. Onder ons zijn paters en imams, predikanten en mensen met wereldse beroepen. Onze levensverhalen variëren sterk, maar allen zijn wij op zoek naar de Bron. Onze onderlinge verschillen erkennen wij, maar door gezamenlijke verdieping ervaren wij wat ons bindt. Al enkele jaren komen wij met enige regelmaat bijeen. De laatste tijd genieten wij daartoe onderdak bij het psychomedisch centrum Parnassia in Den Haag, waar de geestelijke verzorging beschikt over een paviljoentje met kapel, moskee, mandir en vergaderzaal. Onze ontmoetingen zijn intussen van karakter veranderd. Inleidingen, gevolgd door een algemeen gesprek, was onze eerste aanpak. Geleidelijk zijn wij naar elkaar toe gegroeid. De opzet is verschoven naar gezamenlijk gebed, meditaties over teksten uit onze Schriften en het met elkaar delen van wat die teksten bij ons persoonlijk hebben losgemaakt. Vreugde en verheerlijking was deze keer ons thema. Bij de opening in de kapel reciteerde een imam uit soera 2: "Onze Heer, doe ons niet dragen waartoe wij geen kracht hebben en scheld ons kwijt en vergeef ons en heb erbarmen met ons. Gij zijt onze verbondsheer." Een kloosterbroeder leidde onze gezamenlijke voordracht van een gedeelte uit psalm 104: "Ongeteld zijn uw werken, O Heer, Gij schiep ze alle met wijsheid... het gelaat van de aarde vernieuwt Gij... heel mijn vreugde vind ik in de Heer..." Daarna begaven we ons naar de moskee voor een meditatie.

samen vieren met mensen van andere religies

(vervolg) Wij begonnen met schouder aan schouder te staan in een kring 'elkander steunend'. "Engelen omcirkelen ons en richten ons omhoog." Vervolgens gingen wij zitten, iets van elkaar, want "onze relatie met God is één op één". Wij namen afstand van onze gedachten en van de geluiden van buiten, hoorden naar de innerlijke stem. Na enige tijd werd de stilte doorbroken, konden wij luisteren naar de voorlezing van teksten uit bijbel en koran. "Rechtvaardig zijt Gij, O Heer; volstrekt is uw orde des rechts. Uw uitspraken gelden; men mag zich er vast op verlaten. Mijn ijveren voor u brandt mij op... uw geboden zijn mijn hoogste vreugde" (psalm 119: 137-144). "... en lofprijs... voor het rijzen der zon en voor haar ondergaan ...opdat gij behagen zult vinden. En laat niet uw ogen gaan over de genietingen... (waarmee wij sommigen) in verzoeking zouden brengen. Maar het levensonderhoud van uw Heer is beter en blijvender. En spoor de uwen aan tot het gebed"(soera 20:130-132). Weer zaten wij een poosje in stilte. Tot slot hebben wij in de vergaderzaal in tekeningen uitgedrukt wat de meditatie bij ons had opgeroepen..."

(invoegen sv3.jpg - formaat wordt ongeveer 13,65 (b) x 8,45 (h))

spreken over elkaars geloof

2.11. Persoonlijke situaties

Soms ontstaat 'samen vieren' of 'samen bidden' spontaan. In het kort twee voorbeelden:

Een predikant, aan de orthodoxe kant van de kerk, heeft een pastoraal contact opgebouwd met een allochtone jongen die soms in criminaliteit vervalt. Zijn islamitische achtergrond speelt op de achtergrond mee. Na een goed pastoraal gesprek bidden zij. De

predikant formuleert, maar hij bidt niet alleen voor de jongen: ze bidden samen.

Een asielzoeker is in afwachting van de besluitvorming over zijn asielaanvraag in een asielzoekerscentrum geplaatst. Hij is moslim, maar er is geen moskee in de buurt. Tijdens een kerkdienst loopt hij de kerk binnen, blijft, maakt na afloop een praatje en wil de volgende keer graag weer komen. Wat doet de kerk?

samen vieren met mensen van andere religies



3 OPVATTINGEN BINNEN KERKEN OVER MULTIRELIGIEUZE VIERINGEN



3.1. Inleiding

De praktijk van ontmoetingen en gezamenlijke vieringen, zoals die in het vorige hoofdstuk is geschetst, heeft natuurlijk ook de vraag opgeworpen of men dit vanuit en op grond van het christelijk geloof wel kan doen. Er zijn voorstanders van gezamenlijke vieringen en ook tegenstanders. We hebben al gezien dat de mensen die deze bijeenkomsten organiseren, niet over één nacht ijs gaan. Gezamenlijke vieringen zijn in de praktijk gegroeid en zijn voortgekomen uit een herkenning van christenen, hindoes, moslims en anderen als gelovige mensen. Vaak vertellen mensen die hierbij zijn betrokken, dat de gezamenlijke vieringen niet tot een verwatering van hun eigen geloof hebben geleid, maar juist tot een verdieping en een verdere bewustwording van hun eigen identiteit als christenen. Gezamenlijke vieringen zijn in de regel geen syncretistische vermengingen. In de binnenkerkelijke dialoog over de voors en tegens van 'samen vieren' moet men daarvan uitgaan.

Zowel de Rooms-Katholieke Kerk als de Wereldraad van Kerken en andere internationale oecumenische organisaties hebben commissies ingesteld om de relaties met andersgelovigen te onderhouden en erover na te denken welke vormen deze relaties kunnen krijgen. De visies, die men heeft, zijn sterk door het verleden en door de verschillende richtingen in de kerken bepaald. Men vindt verschillen tussen protestanten en rooms-katholieken terug in de accenten, die men legt. Vooral binnen het protestantisme lopen de meningen wijd uiteen.

Voordat we in een volgend hoofdstuk iets systematischer op diverse stellingnamen ingaan, willen we eerst in dit hoofdstuk laten zien hoe men het onderwerp van allerlei kanten benadert en welke argumenten worden gebruikt in een aantal van de verklaringen die we zullen weergeven. De globalisering van de cultuur met het daarbij behorende religieuze pluralisme is in enkele decennia een alomtegenwoordige realiteit geworden, die de Westerse kerken voor nieuwe vragen stelt. Het is noodzakelijk

geworden om van elkaars standpunten en de geloofsmotieven waaruit zij voortkomen, kennis te nemen.

3.2. De Rooms-Katholieke Kerk

De nieuwe ontwikkeling in de relaties met niet-christenen werd sterk gestimuleerd door een aantal documenten van het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965). De belangrijkste verklaring in dit verband is *Nostra Aetate*, die begint met de constatering dat er steeds meer ontmoetingen zijn met mensen met een ander geloof:

In onze tijd, nu de mensheid zich van dag tot dag nauwer aaneensluit en de betrekkingen tussen de verschillende volkeren veelvuldiger worden, overdenkt de kerk nauwlettender, in welke verhouding zij staat tot de niet-christelijke godsdiensten. Bij haar opdracht om de eenheid en de liefde tussen de mensen en zelfs tussen de volkeren te bevorderen, schenkt zij hier allereerst aandacht aan datgene wat de mensen gemeen hebben.

samen vieren met mensen van andere religies

Niet de verschillen, allereerst de overeenkomsten moeten wij zien. Om het met een verwijzing naar het evangelie te zeggen: niet de splinter in het oog van de anderen, maar hun schoonheid, goedheid en welwillendheid.

De verklaring benadert de concrete godsdiensten vanuit het gezamenlijke zoeken van de mensen naar zin en doel van het leven, zin van het lijden, van dood:

Zo onderzoeken de mensen in het hindoeïsme het goddelijk geheim en brengen het tot uitdrukking in een onuitputtelijke rijkdom aan mythen en door scherpzinnige filosofische arbeid en zij zoeken bevrijding uit de benauwenissen van ons bestaan óf door ascetische levensvormen óf door diepgaande meditatie óf door een toevlucht tot God in liefde en vertrouwen.

Zo worden ook van het boeddhisme de positieve hoofdlijnen belicht.

Dit betekent niet dat christenen nu maar boeddhist zouden moeten worden:

Zij moeten onophoudelijk blijven verkondigen dat de volheid van het godsdienstig leven in de Christus, 'de weg, de waarheid, en het leven' te vinden is. Maar dat betekent niet dat wat daarbuiten is zinloos wordt.

Vooraf over de moslims wordt met respect gesproken:

De kerk ziet ook met waardering naar de moslims, die de ene God aanbidden, de levende en uit zichzelf bestaande, de barmhartige en almachtige, de

schepper van hemel en aarde, die gesproken heeft tot de mensen. Zij leggen zich erop toe zich met heel hun hart ook aan zijn verborgen raadsbesluiten te onderwerpen, zoals Abraham, naar wie het islamitische geloof graag teruggrijpt, zich aan God heeft onderworpen.

De gedachte van mensen 'die de ene God aanbidden' wordt in een ander document van Vaticanum II, *Lumen Gentium*, nog sterker uitgedrukt als 'die met ons de ene God aanbidden' ('qui nobiscum unicum deum adorant'). Ook al wordt hier niet over samen

vieren gesproken, toch wordt erkend dat in principe moslims tot 'dezelfde God' bidden als christenen. In de conclusies van de Vaticaanse verklaring wordt dan toch nog niet aangedrongen op zo'n uitdrukkelijk gezamenlijk gebed, maar eerder op het uitzuiveren

van vooroordelen, werken aan vrede en voorspoed.

Een van de meest opvallende stappen voor wat betreft multireligieuze vieringen was ongetwijfeld de multireligieuze Dag van Gebed die door de Paus te Assisi werd georganiseerd op 27 oktober 1986. Op 25 januari had Paus Johannes Paulus II aangekondigd dat hij omwille van de vrede een dag van gebed wilde houden, niet alleen met andere christelijke leiders, maar ook met vertegenwoordigers van andere religies. Niet alleen hindoes, boeddhisten, moslims en joden, maar ook vertegenwoordigers van het

jainisme, van shinto (de Japanse traditionele religie), sikhisme, traditionele religies van Afrika en Amerika, alsook een enkele Parsi waren erbij.

De dag werd gedeeltelijk gescheiden gevierd, vooral gewijd aan vasten en meditatie. Vertegenwoordigers van de diverse religies hadden voor hun rituelen aparte locaties in de aan kerken en historische gebouwen zo rijke stad Assisi. In de namiddag kwamen zij samen op het plein voor de Basilica van Sint Franciscus en baden in elkaars aanwezigheid om beurt voor vrede, zonder enige bedoeling om de verschillen tussen religies te veronachtzamen. (De belangrijkste toespraken van deze bijeenkomst staan in Bulletin Secretariatus pro Non-Christianis, no 22/1, 1987.) In een nabeschouwing bij de Week van gebed voor de eenheid van de christenen op 25 januari 1987 kwam de paus nog eens op de bijeenkomst terug en sprak toen over die prachtige gelegenheid om 'een gezamenlijk en respectvol getuigenis te geven van het mysterie van God, die alleen de bron is van vrede'. Welke precieze uitleg men verder ook aan deze gezamenlijkheid moge geven, met de Assisi-bijeenkomsten staan we aan het begin van een nieuwe praktijk die officieel door een hoge kerkleiding is goedgekeurd. Niet iets voor elke dag, niet als vervanging van de eigen eredienst, maar als een wezenlijke en belangrijke gezamenlijke eredienst. Sindsdien zijn er al meerdere van zulke bijeenkomsten gehouden.

3.3. De Wereldraad van Kerken

Ook aan protestantse kant werd er nagedacht over de relatie tot andersgelovigen. Vooral in vrijzinnig-protestantse kringen werden aan het einde van de negentiende eeuw al initiatieven genomen om tot ont-

moetingen tussen mensen uit verschillende religies te komen. De bekendste gebeurtenis was het Wereldparlement der godsdiensten, dat ter gelegenheid van de Wereldtentoonstelling in 1893 in Chicago werd gehouden. In later jaren heeft iemand als Albert Schweitzer met het oog op de cultuurcrisis van de eerste helft van de twintigste eeuw voor zulke ontmoetingen gepleit. Uit dergelijke initiatieven zijn uiteindelijk organisaties zoals de World Conference for Religion and Peace en de International Association for Religious Freedom ontstaan, organisaties die ten dienste van de wereldvrede samenwerking tussen mensen van verschillende religies proberen te bevorderen en vaak ook wederzijdse geestelijke verrijking nastreven.

In de kringen waarin later de Wereldraad van Kerken zou worden opgericht, is gedurende de gehele twintigste eeuw intensief nagedacht over de relaties tussen mensen van verschillende religies¹. Een van de meest besproken bijeenkomsten was de Wereldzendingconferentie van 1938 in Tambaran (India), waarvoor Hendrik Kraemer zijn bekende boek 'The Christian Message in a Non-Christian World' schreef. Door het einde van het koloniale tijdperk in de periode na de Tweede Wereldoorlog en de snel toenemende globalisering in het laatste kwart van de twintigste eeuw zijn de vragen van religieus pluralisme in het centrum van de aandacht gekomen. In navolging van het rooms-katholieke secretariaat voor interreligieuze dialoog (1965) besloot de Wereldraad van Kerken na enkele jaren van discussies in 1971 tot oprichting van een 'Sub-Unit on Dialogue with People of Living Faith and Ideologies'. Deze commissie heeft talloze dialooggesprekken gevoerd, soms multireligieus en soms bilateraal. Men heeft een brochure met 'Guidelines' (richtlijnen) voor de dialoog uitgegeven en een studiehandlei-

samen vieren met mensen van andere religies

ding onder de titel 'My Neighbour's Faith and Mine: Theological Discoveries through Interfaith Dialogue' die in vele landen is gebruikt. In 1991 is deze commissie opgeheven en is een bureau voor interreligieuze relaties ingericht. Onlangs heeft de Wereldraad een rapport uitgebracht over bilaterale samenwerking tussen moslims en christenen².

Als algemene tendens in de Wereldraad van Kerken tekent zich af dat men, net als de gesprekspartners, in de dialoog het eigen geloof zeer serieus neemt, met anderen praat op basis van menselijke gelijkwaardigheid en zoekt naar goede intermenselijke verstandhouding en samenwerking. Dialoog komt dus niet in mindering op het christelijke getuigenis, maar een getuigenis is geen monoloog.

Wesley Ariarajah, een Indiase methodistische predikant, was jarenlang stafid voor de ontmoeting met mensen van ander geloof bij de Wereldraad van Kerken en daarna een aantal jaren de rechterhand van de secretaris-generaal. Hij heeft een rijke ervaring opgedaan in de dialoogprogramma's van de Wereldraad (en van lidkerken) en heeft uiteraard vaak gesproken met mensen die huiverig stonden tegenover dialoog en zeker tegenover samen bidden. Een serieus bezwaar is of je niet goede kennis van God moet hebben om oprecht te kunnen bidden. Ariarajah heeft dat eens praktisch beproefd en een groep christenen het volgende gebed voorgelegd met de vraag of zij het konden bidden en konden zeggen wie het had geformuleerd:

*Dit is mijn gebed tot U, o Heer.
Raak me aan, raak me juist bij de wortel
van de armoede van mijn hart.*

*Geef mij de kracht om mijn vreugden en
verdriet soepel te kunnen dragen.
Geef mij de kracht dat ik nooit de armen
zal beroven
of buig anders mijn knieën voordat ik
onbeschaamd hoogmoedig word.
Geef mij de kracht om mijn geest te ver-
heffen boven de dagelijkse kleine zorgen
en geef mij de kracht om mijn eigen kracht
in liefde aan U toe te vertrouwen.*

Sommigen dachten dat dit gebed van Franciscus van Assisi was, anderen dachten aan Teresa van Avila, Maarten Luther of Charles Wesley. Het gebed is echter van de hindoë Rabindranath Tagore (Ariarajah 1999: 28-33). Ariarajah's vraag is: waarom zouden we niet kunnen erkennen dat mensen die dit bidden, oprecht tot God bidden?


3.4. Een Nederlandse discussie

De multireligieuze bijeenkomst op Prinsjesdag 2000 (zie hoofdstuk 2.3.) heeft bij de Haagse kerken veel vragen opgeroepen, die op degelijke wijze en zeer breed zijn besproken. Het kerkelijk blad Woord en Dienst heeft er in het najaar 2000 een reeks artikelen aan gewijd en de Haagse Gemeenschap van Kerken heeft op 30 oktober 2001 een studiedag gehouden over 'De (on)mogelijkheid van interreligieuze vieringen'. We vermelden drie standpunten:

- Naar aanleiding van de vraag 'of we nu eigenlijk wel tot dezelfde God bidden?' benadrukte een van de hindoedeelnemers, dat alle religies behalve hun kennis van God ook hun onkunde over het goddelijke mysterie belijden. Dat drukken ze uit door te zeggen wat God dan wel niet is en door vele verschillende namen voor God te gebruiken: "Hindoës zijn gewend

God op heel veel manieren uit te beelden en om op legio manieren te bidden. Men heeft voor God wel meer dan honderd namen verzonnen. Dat maakt toch niet, dat er dan ook evenzoveel goden zijn? Indien wij een roos een andere naam geven, zal daardoor zijn kleur en geur toch niet anders worden?"

levensbeschouwelijke bijeenkomst gehouden kunnen worden, maar die zou nooit de specifiek christelijke gebedssamenkomst mogen vervangen.



- Een predikant die zelf regelmatig betrokken was bij interreligieuze vieringen besprak de vraag of we nu wel of niet tot dezelfde God bidden met hindoes en moslims: "Alledrie belijden wij God als de Schepper van het hemelse, aardse en van al het levende. Een God die de mens en schepping liefheeft en mensen vraagt en opdraagt om met zorg voor elkaar en voor de schepping te leven. Hiervoor worden de mensen richtlijnen voorgeschouwd van waaruit zij, samen met andere mensen, kunnen leven op een vreedzame, rechtvaardige en liefdevolle manier. Dit geloven en belijden de imam, pandit, rabbi, bahá'í en ik ieder op onze eigen manier. En dit vormt tijdens de viering dan ook het uitgangspunt van ons handelen en spreken. Er is geen sprake van dat wij dan ieder tot onze eigen God bidden. Wel bidden wij, ieder vanuit onze eigen geloofsbeleving en op onze eigen manier, tot die ene zelfde God."
- In de discussies waren de bezwaren van een andere predikant echter niet weggenomen: "Om de eenvoudige en bijbelse reden, dat de eredienst aan de Vader, de Zoon en de Geest zich niet verdraagt met de dienst aan andere godsvoorstellingen, c.q. afgoden, kan er geen sprake zijn van een viering met gesproken of gezongen gebeden." Als de overheid het in deze multiculturele maatschappij nu eenmaal nodig zou vinden, zou er wel een multi-

samen vieren met mensen van andere religies



4. OVERWEGINGEN

In de twee vorige hoofdstukken hebben we voorbeelden uit de praktijk van multi- en bilaterale religieuze vieringen beschreven, een keuze uit de overwegingen die mensen tot een bepaalde vormgeving hebben gebracht en een aantal dat ertegen wordt ingebracht. In dit vierde hoofdstuk geven we nu meer systematisch een aantal overwegingen bij discussiepunten die rond 'samen vieren' rijden. Ons doel is vooral te bevorderen dat in de kerken het gesprek over 'samen vieren' zo goed mogelijk verloopt. Daarom schetsen we standpunten en de beweegredenen die tot die standpunten leiden.

Bij de meningsvorming over 'samen vieren' moet men beseffen dat er een aantal complicaties is. Er is immers sprake van sterk uiteenlopende soorten samenkomsten, in verschillende verbanden, met allerlei aanleidingen en onder de verantwoordelijkheid van verscheidene instanties. Wat kan men met wie nu samen doen? En onder wiens verantwoordelijkheid? Voor een heldere meningsvorming en een goed gesprek is het belangrijk deze verschillen goed in het oog te houden, anders praat men niet alleen langs elkaar heen, maar doet men de ander ook geen recht. Daarom volgt nu eerst een aantal overwegingen vanuit de praktijk van multi- en bilaterale religieuze bijeenkomsten en daarna een drietal standpunten uit de theologie der godsdiensten.

4.1. Drie kwesties ter inleiding

1. *Het insluitings- en uitsluitingsmechanisme*

Het blijkt dat men niet alles met iedereen samen kan doen. Niet alleen de eigen christelijke opvattingen verbieden dat, maar ook die van de ander. Wat men met anderen samen kan doen, hangt van de inhoud van het geloof af. Wie zich daarvan niet goed bewust is, zal anderen al gauw kwetsen.

Joden zullen christenen en moslims als gelovige mensen beschouwen zonder dat ze samen met hen de sjabbat willen vieren, want de anderen vallen niet onder het verbond dat God op de berg Sinai met het joodse volk heeft gesloten. Moslims beschouwen joden en christenen als gelovigen, maar zullen meestal niet aan eucharistie of avondmaal willen deelnemen (maar wat als de eucharistie bij de uitvaartdienst van een goede vriend(in) wordt gevierd?) De meeste christenen zullen het ruime hindoegebaar waarin zij als een deel van de grote familie van gelovigen worden omarmd, bijna als een (goed bedoelde) overval ervaren. Uit ieders geloof vloeit een visie op de andere religies en levensbeschouwingen voort. Deze visies zijn bepalend voor wat men wel of niet samen denkt te kunnen doen.

Daardoor is het vaak zo dat wat men met de één samen kan doen, niet met een ander kan worden gedeeld. Christenen die samen met moslims willen bidden, kunnen niet samen met humanisten en boeddhisten bidden. Hoe meer tradities in een bepaalde bijeenkomst vertegenwoordigd zijn, des te meer zal het thema zich tot maatschappelijke vragen beperken. In twee-relaties kan men veel beter uitzoeken wat men samen deelt en wat beide partijen bindt.

Multireligieuze ontmoetingen vinden op veel niveaus plaats, in uiteenlopende situaties en in verschillende samenstellingen van het gezelschap. Als men met allen tegelijk bijeenkomt, sluit men bepaalde liturgische elementen bij vieringen uit, maar kan men mensen uit meer tradities insluiten. Als men met bijna iedereen samenkomt, rijst weer de vraag waarom niet met alle mensen en waarom de gelovigen en de humanisten zich apart opstellen: hebben ze iets wat anderen missen? 'Ongelovigen' voelen zich soms gekwetst als de indruk wordt gewekt dat gelovigen en humanisten zichzelf en elkaar als zorgzamer en moreel hoogstaander mensen beschouwen dan anderen. Zijn de nationale dodenherdenking en de viering van de bevrijdingsdag niet voor iedereen? Waarom dan na de ramp in New York en Washington op 11 september 2001 een bezinningsbijeenkomst in de Dom?

We kunnen deze dynamiek van wat men met de één kan, maar niet met de ander, en de mogelijkheid voor diepere of vlakkere gesprekken het in- en uitsluitingsmechanisme noemen. Voor de praktijk is het erg belangrijk om zich dit bewust te zijn, omdat men anderen gemakkelijk kan kwetsen. Juist op dit punt spelen machtsverhoudingen een grote rol, zoals het grotere aantal christenen en moslims en het maatschappelijk aanzien van humanisten en liberale joden. Dominante groepen kunnen 'de agenda beheersen'; omgekeerd kunnen minderheden die zich gediscrimineerd voelen, proberen om via gezamenlijke bijeenkomsten hun positie te versterken. Multireligieuze dialoog is nu eenmaal ook onderdeel van integratieprocessen. Deelnemers beleven het vaak als bijdrage aan de opbouw van een vreedzame samenleving.

2. Wat vieren we eigenlijk samen?

Om samen iets te vieren moet je weten wat je samen te vieren hebt. Christenen vieren samen Gods goedheid en trouw (dat kan ten dele samen met anderen), zoals die het diepste zichtbaar is geworden in het leven, het sterven en de opstanding van Jezus Christus (dat kan niet samen met anderen). Omdat eucharistie en avondmaal op kruis en opstanding zijn betrokken, kunnen die niet samen met anderen worden gevierd. Juist het eigene van het christelijk geloof wordt niet met anderen gedeeld. Maar dat is voor andersgelovigen ook zo. Er is en blijft verschil van inzicht. De kern van de eigen traditie deelt men niet met anderen. Dat wil echter niet zeggen dat die kernen in een gezamenlijke viering niet aan de orde mogen komen.

Bij concrete aanleidingen, zoals rampen of verheugende gebeurtenissen, worden er multireligieuze vieringen georganiseerd, waarin men saamhorigheid, medeleven of gedeelde vreugde tot uitdrukking brengt. Hoe breder de groep, des te vager is wat men als gelovigen deelt. Daarom kiest men er in de praktijk terecht vaak voor om de verschillende geloofsovertuigingen expliciet tot uitdrukking te brengen, bijvoorbeeld teksten uit verschillende tradities te gebruiken en ze in te leiden met woorden als 'In onze traditie lezen we dan vaak uit ...' of overdenking bijvoorbeeld te beginnen met 'Vanuit ons geloof beleven wij deze gebeurtenis als ..., want...!'

In hoofdstuk 2 hebben we al gezien dat vaak door deelnemers aan multireligieuze ontmoetingen wordt gezegd dat men zich in deze ontmoetingen sterker van de eigen identiteit bewust wordt. Dat valt te verklaren uit het feit dat men dan echt over geloof spreekt, het uitlegt aan mensen die het

willen begrijpen en omgekeerd hoort wat een ander gelooft en denkt. In zo'n goed proces blijken niet alleen overeenkomsten, maar ook verschillen. Daardoor wordt men zich ook meer bewust van het eigene van de geloofstraditie waartoe men behoort. Echte dialoog en ontmoeting leiden niet tot oppervlakkigheid.

Maar als er zoveel verschillen bestaan, dan dringt de vraag zich op: wat vieren we dan samen? De charme van het woord vieren is dat het antwoord daarin ligt besloten: dat hangt van de gelegenheid af: vrijheid, verlossing, saamhorigheid, of, als het om rampen gaat, verbondenheid tegenover kwaad, erkenning van falen en een gezamenlijk zoeken naar wijsheid en steun bij God of het goddelijke, die of dat ons verstand te boven gaat. Sommigen zullen deze gemeenschappelijke noemer vaag vinden, maar in de praktijk blijkt hoeveel respect, warmte en saamhorigheid voelbaar zijn en hoe in zulke vieringen het eigen geloof kan leven.

3. Samen bidden?

De meest persoonlijke vorm van geloofsleven is het gebed. Het hangt van de omstandigheden en de deelnemers af of mensen samen kunnen bidden en waarvoor ze samen bidden. Belangrijk is ook of en hoe mensen elkaar kennen en of men begrijpt wat de woorden uit de gebeden van de ander betekenen. Als men elkaar beter leert kennen, gaat men vaak anders over deze dingen denken, getuige alleen al christelijke ouders van wie een kind met een moslim trouwt. Door echte, persoonlijke kennis kunnen mensen tot een standpunt komen dat tegengesteld is aan wat zij eerder dachten. Als zij moslims eerder als ongelovigen beschouwden, leerden zij daar meestal

snel anders over denken - en niet alleen uit ouderlijk opportunisme. Liefde is vaak een voorwaarde voor kennis en waarheid.

Gezamenlijk gebed vergt dat men samen tot God bidt; dus moet men ervan overtuigd zijn dat men tot dezelfde, ene God bidt. Daarom is deze vraag voor christenen actueel in hun relaties tot joden en moslims, maar niet in hun relaties tot boeddhisten en humanisten, terwijl het er bij hindoes van afhangt met welke richting men van doen heeft. Maar altijd zal men zich goed bewust moeten zijn van wat men deelt en wat men niet deelt, en moeten nagaan of men werkelijk samen kan bidden. Als dat niet kan, dan blijft altijd de mogelijkheid dat men bij het gebed van de ander aanwezig is zonder dat men zelf meebidt. In de meeste gevallen worden dit soort vragen bij de voorbereiding van multi- en bilaterale vieringen goed besproken.

In scholen en ziekenhuizen bidden moslims en christenen vaak samen. Een christelijke docent op een basisschool met veel moslimkinderen zal toch vaak zo bidden dat de moslimkinderen het gebed kunnen beamen en niet slechts een christelijk gebed aanhoren? Zou een ziekenhuispastor niet met een stervende moslim die dat vraagt, kunnen bidden? Zou een rabbijn bij een christen psalm 139 niet kunnen lezen? Of in een acute situatie een pastor bij een moslim?

Terwijl docenten op scholen en pastores in zorginstellingen en gevangenissen al lang met deze vragen worden geconfronteerd, staan ze nu ook steeds meer op de kerkelijke agenda. In de praktijk blijkt veel van de situatie en dus van de wijsheid van betrokkenen af te hangen. Men kan weinig in het algemeen zeggen. Christenen kunnen hun geloof in Gods genade in Christus niet verloochenen, maar bete-

samen vieren met mensen van andere religies

kent dit dat men het altijd expliciet moet noemen?

4.2. Achtergronden: voor en tegen samen vieren

In deze paragraaf sommen we eerst een aantal standpunten op, op grond waarvan men alle of sommige vormen van 'samen vieren' afwijst dan wel ondersteunt. Daarna geven we nog enkele overwegingen. In de kerken wordt over deze vragen zeer verschillend gedacht. Het is uiterst belangrijk om goed te zien wat er feitelijk gebeurt en te begrijpen hoe mensen vormen van 'samen vieren' in hun geloof verantwoorden.

We geven drie standpunten weer: afwijzing, ruimhartige aanvaarding en een standpunt daartussen in. In feite zijn er talloze variaties op deze drie standpunten, maar in deze brochure is niemand geholpen met de weergave van allerlei nuances. Sedert 1980 is de literatuur hierover snel toegenomen en sedert het midden van de jaren negentig publiceert vrijwel elke theologische uitgever ter wereld er per jaar een of meer boeken over. Niemand kan deze vloed aan studies in de theologie en de filosofie der religies meer geheel overzien. De indeling, die we volgen, ligt dicht bij een veel gebruikte typologie: pluralisme-these, exclusivisme, en inclusivisme. Wie er meer over wil lezen, kan in de literatuurlijst een aantal geschriften vinden. Ook de samenstellers van deze brochure hebben er elders uitvoeriger en met meer detail over geschreven. Wij zien ook af van verwijzingen naar bijbelplaatsen; ook bespreking daarvan vindt men in de literatuur. Hieronder zetten we de verschillen tussen de drie visies iets aan, want dat maakt het duidelijker, ook al betekent het dat veel mensen hun eigen visie ergens tussen 1 en 2, of tussen 2 en 3 zullen plaatsen.

Gesprekken daarover willen we graag stimuleren³.

1. Alle religies zijn ten diepste gelijkwaardig

Een stroming in de kerken en in sommige (niet alle!) andere religies zegt dat alle religies ten diepste aan elkaar gelijk zijn of, beter gezegd, dat ze voor God in principe gelijkwaardige wegen tot God zijn. Men gaat ervan uit dat God ver boven elke menselijke benadering is verheven, zodat onze kennis van God altijd tekortschiet. Daarom zijn er meer benaderingen mogelijk die elkaar, welbegrepen, niet uitsluiten, maar aanvullen.

In deze stroming in de theologie der godsdiensten heeft men wel van de 'Copernicaanse wending' gesproken: vroeger dacht men in het christendom vanuit de eigen traditie (zoals men dacht dat alle hemellichamen om de aarde draaiden), maar nu hebben we ook in de religie begrepen dat de planeten om de zon draaien en dat de kerk een van de planeten is die om de zon draait, niet minder en niet meer. Mensen bidden tot dezelfde God en de verschillen tussen religies zijn niet doorslaggevend. Men ontkent niet alleen de unieke plaats van de koran, maar ook die van de veda en Christus⁴. Men fundeert deze visie op de erkenning dat ook anderen zich in hun geloofs-overgave en meditatie op het ene ware goddelijke richten. Bovendien acht men het moreel verwerpelijk om zichzelf en de eigen religie uitnemender te achten dan alle anderen. Tenslotte benadrukt men dat mensen maar heel weinig van het goddelijke kunnen weten, zodat de fragmentarische godskennis van de een die van de ander niet moet weerspreken.

samen vieren met mensen van andere religies

Dit betekent niet dat alle tradities hetzelfde zijn. Over verschillen en punten van overeenstemming moet men spreken. In multireligieuze vieringen zal men het eigene van de tradities moeten laten uitkomen en men moet goed nagaan wat men wel en niet gezamenlijk deelt.

2. *God is de Schepper van alle mensen en heeft relaties met alle mensen*

Een middenpositie gaat ervan uit dat God de God van alle mensen is. Omdat God goed is en zich in Christus met de mens heeft verzoend, zal Gods genadige aanwezigheid zich ook buiten het verbond met Israël en zijn werk in de kerk uitstrekken. Alle heil is heil van God, en gefundeerd in Christus, maar God beperkt het niet tot de kerk. Wij kunnen Gods werk in de wereld niet kennen en behoeven het (gelukkig) ook niet te beoordelen. Dus kunnen we andersgelovigen als gelovigen respecteren, samenwerken en met sommigen ook samen vieren, zonder daarmee ons geloof in Christus te verloochenen.

Redenen voor deze stellingname zijn dat men niet aanvaardt dat niet-christenen God helemaal niet kennen, geen heil ervaren en verloren gaan. Bovendien voert men aan dat God in zijn goedheid en zijn liefde voor mensen, zoals die in de persoon en het werk van Christus ten volle geopenbaard zijn, niet eeuwenlang voorbijgaat aan niet-christenen, maar zich, integendeel, niet onbetuigd laat in de wereld. Men wijst er dan op dat de bijbel over godvruchtige mensen onder de volken der wereld spreekt en ook de orthodoxe joodse theologie ervan uitgaat dat mensen die zich aan de Noachitische geboden houden, rechtvaardig kunnen zijn en God kunnen dienen. In tegenstelling tot de

profeet Jona is God tevreden met de bekering van de inwoners van Nineve. Christus heeft schapen in een andere stal. Kortom, de bijbel is veel ruimer in de acceptatie van gelovigen buiten de grenzen van jodendom en christendom dan sommige stromingen in de kerk. Indien we in ontmoetingen met anderen genoeg gemeenschappelijkheid ontdekken, geeft dat de mogelijkheid om samen te vieren en eventueel te bidden. Dit neemt niet weg dat we niet hetzelfde over God denken. De kennis van God in Christus is niet maar een toevoeging aan een algemene godskennis, maar een diepgaande verandering ervan. Dat geldt ook voor onze naaste met een ander geloof: de koran is voor een moslim niet gelijk aan de bijbel, en het Nieuwe Testament voor een jood niet gelijkwaardig aan de thora⁵. In multireligieuze vieringen zal men het eigene van de tradities moeten laten uitkomen.

In deze stroming zal men steeds willen afwegen wat men in vieringen met de anderen wel en niet samen kan doen. Het specifiek christelijke zal men niet onder stoelen en banken willen steken en men zal verwachten dat ook joden, moslims, hindoes en boeddhisten het karakteristieke van hun traditie doen uitkomen. Uiteraard bepaalt dit de inhoud van multireligieuze vieringen: niet alles kan samen. Zo stelt de Rooms-Katholieke Kerk de uitdeling van het heil in de eucharistie niet open voor andersgelovigen en ook niet voor christenen uit andere kerken.

3. *God heeft zich alleen in Christus bekendgemaakt*

Tegenstanders van dialoog en zeker van 'samen vieren' beroepen zich op de uniciteit van Christus en de exclusiviteit van het heil. Gods werk in Christus gaat zo sterk tegen al

wat gewoon menselijk lijkt in, dat elke zweem van gelijkstelling aan andere religies afbreuk doet aan deze bijzonderheid. Er is maar één naam in de wereld waarin wij behouden worden. Godskennis is er alleen in Christus. De grens van de gemeenschap van gelovigen is de doop: wie zijn gedoopt in de naam van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest, horen erbij. Sommigen in deze richting zullen zeggen dat men met anderen weinig gemeen heeft, en velen dat alle anderen valse goden aanbidden en dienen. De enige uitzondering die men

maakt, is dat men zal erkennen dat gelovige joden God kennen, maar men zal erop wijzen dat ook zij zich moeten bekeren om het heil (in Christus) deelachtig te worden⁶. Als het nuttig is dat de kerken met moslims en hindoes samenwerken, dan kan dat misschien, want samenwerking van levensbeschouwelijke organisaties op maatschappelijk vlak is principieel iets anders dan 'samen vieren'. Omdat alle andere goden afgoden zijn, is er geen gezamenlijke godsdienstige plechtigheid mogelijk.

(invoegen tekstv.jpg)

4.3. Dialoog en ontmoeting

Hier plaatsen we nog enkele kanttekeningen. Het zogenaamde exclusieve (derde) standpunt vindt men aan protestantse kant sterk in de protestantse orthodoxie. De visie dat alle religies ten diepste gelijk en zeker gelijkwaardig zijn vindt men sterk in de vrijzinnige vleugels, al zullen velen daarin ook de waarde van het christelijke geloof en het

bijzondere van de godskennis in Jezus benadrukken. De middenpositie, dat men per situatie moet kijken wat te doen, omdat Gods werk ruimer is dan de kerk, vindt men meer in de protestantse middenorthodoxie en in de Rooms-Katholieke Kerk.

samen vieren met mensen van andere religies

(invoegen teksv 002.jpg)

Het is goed om hier te herhalen dat veel deelnemers aan multireligieuze ontmoetingen en vieringen zeggen dat zij zich daarin juist hun eigen identiteit als christen dieper bewust worden. Dat geldt ook voor de bestudering van de theologie van andere religieuze tradities, waarin men niet alleen overeenkomsten en overstemming kan vast stellen, maar ook het anders-zijn van de andere traditie helder voor ogen krijgt.

In de literatuur over de multireligieuze (of 'interreligieuze') dialoog in de wereldkerk is het een telkens terugkerend thema dat dialoog alleen gevoerd kan worden door mensen die zich hun eigen geloof bewust zijn. Christenen erkennen daarbij dat zij als zij over God en diens heil en bestuur van deze wereld spreken, als door een spiegel in raadselen zien, maar dat temidden van de vele dingen die zij niet kunnen weten Gods hart in Christus zichtbaar is: Hij is het beeld van de onzichtbare God. Christenen kunnen niet beweren alles over God te weten; ze kunnen een ander geloof respecteren, en desondanks een eigen getuigenis hebben. Ontmoeting en dialoog zijn onmogelijk

zonder wederzijds getuigenis. Dialoog staat tegenover monoloog en niet tegenover (wederzijds) getuigenis! Wanneer mensen elkaar beter hebben leren kennen, ontstaat er pas echt ruimte voor lastige vragen, zoals waarom christenen over triniteit spreken, hoe anderen over rechtvaardigheid denken, of de aarde en de mensheid in diepste kern wel goddelijk zijn, en of christenen de bijbel serieus nemen als zij homoseksualiteit aanvaarden. De dialoog gaat niet aan kritische vragen voorbij. Alleen zo kan de dialoog de vrede dienen. Maar voor men tot dit niveau van gesprek kan komen, moet men zich eerst verregaand in elkaars gedachten hebben verdiept en elkaar hebben leren kennen. En deze dialoog is nodig om na te gaan of en op welke wijze 'samen vieren' mogelijk is.

4.4. Redenen voor dialoog en gezamenlijke vieringen

Om het gesprek met mensen met andere levensbeschouwelijke overtuigingen te zoeken en gezamenlijke bijeenkomsten te organiseren, bestaan minstens drie redenen.

- Nieuwsgierigheid naar hoe anderen tegen het leven aankijken en zonder God of met andere beelden van God leven, en de behoefte om in gesprek met hen over God en Jezus te vertellen.
- De roeping van christenen om vanuit het christelijk geloof een bijdrage aan de samenleving te leveren en een bijbelse visie op het leven in publieke discussies in te brengen en samenwerking met anderen te zoeken.

samen vieren met mensen van andere religies

- De kerken kunnen niet meer namens de natie optreden en het Nederlandse volk niet meer in een kerkdienst verenigen en representeren, zodat de kerken, als zij in een nationale of lokale viering present willen zijn, met andersdenkenden moeten samenwerken. Omdat de kerken eraan hechten dat religie en levensbeschouwing op sommige momenten op het niveau van het land of de stad zichtbaar present zijn, kunnen de kerken zich niet aan deze contacten onttrekken.

Niet alle christelijke groeperingen hebben evenveel behoefte aan ontmoetingen met andersdenkenden. Hetzelfde geldt voor een groot aantal moskeeën en andere religieuze stromingen. (Net zomin als 'de christelijke visie op anders-gelovigen' bestaat, is er één islamitische visie, één joodse, één boeddhistische, etcetera.) Niet alle groeperingen hebben eenzelfde engagement wat betreft het publieke domein en de samenleving als geheel⁷. Sedert 11 september 2001 is de behoefte aan onderlinge bekendheid en ontmoeting echter sterk gestegen. Discriminatie en vreemdelingenhaat kunnen alleen worden bestreden als religieuze tradities eerst onder elkaar fricties overwinnen en misverstanden opheffen. De organisaties van moslims, hindoes, boeddhisten en humanisten zijn geïnteresseerd in samenwerking met kerken, met het oog op gedeelde maatschappelijke en politieke belangen en in de gezamenlijke bestrijding van discriminatie, vooroordelen en vertekende informatie.

4.5. Spanningen en dialoog tussen religies in andere werelddelen

In het denken over 'samen vieren' in ons land is het erg belangrijk om niet te vergeten

hoe er in kerken in andere delen van de wereld over de ontmoeting met moslims, hindoes en anderen wordt gedacht. In landen waar christenen worden gediscrimineerd, zal men erg vreemd opkijken van samenwerking tussen christenen, moslims en hindoes. Christelijke vluchtelingen uit die landen in asielzoekerscentra zullen verbaasd zijn en zich op grond van hun 'ervaringskennis' met moslims of hindoes in hun land van herkomst misschien zelfs miskend voelen. Het is goed zich hiervan bewust te zijn.

Dit betekent echter niet dat wij op grond van hun slechte ervaringen moslims en hindoes in ons land als onze vijanden moeten beschouwen. Integendeel, vanuit een aantal lokale kerken in ons land wordt juist bijgedragen aan multireligieuze projecten in conflicthaarden die feitelijk proberen vijandige bevolkingsgroepen bij elkaar te brengen: men stimuleert ontmoeting en dialoog in zulke situaties. Willen we godsdienstvrijheid en democratie in stand houden en in de wereld propageren, dan moeten mensen met verschillende achtergronden zich met elkaar verstaan en over de grenzen van nationaliteit en religie heen samen proberen een vredige en rechtvaardige samenleving te bouwen. Zo is er een vredesinitiatief in de Molukse gemeenschap ontstaan, waar moslim- en christenvrouwen die elkaar vroeger negeerden, nu samen voor vrede ijveren en hun verwanten in Indonesië in hun samenwerking proberen te betrekken.

De verzoening tussen God en mensen, die voor veel christenen tot de kern van hun geloof behoort, houdt de opdracht in om van Gods genade te getuigen en te proberen mensen die tegenover elkaar staan, met elkaar te verzoenen.

5. ADVIEZEN EN PRAKTISCHE WENKEN



In dit hoofdstuk doen we eerst enkele aanbevelingen aan lokale raden van kerken. Daarna voegen we een paragraaf toe die kan helpen bij de voorbereiding van een gezamenlijke bezinningsbijeenkomst of multi- of bilaterale religieuze viering.

5.1. Aanbevelingen

1. *Ontmoetingen en samenwerking*

Ontmoetingen tussen en samenwerking van mensen met verschillende godsdienstige en levensbeschouwelijke achtergronden zijn uitermate belangrijk als bijdrage vanuit de christelijke kerken aan de opbouw van een vreedzamer, veiliger en rechtvaardiger samenleving. Ter voorkoming van spanningen tussen bevolkingsgroepen behoort het tot de diaconale taak van de kerken om vreedzame relaties met mensen uit andere religieuze groeperingen op te bouwen en te onderhouden. De missionaire opdracht van de kerk omvat ook het inhoudelijke gesprek over geloof, waarin wij als christenen van onze kant kunnen getuigen hoe wij God uit de bijbel hebben leren kennen.

2. *Gezamenlijke vieringen*

Gezamenlijke vieringen zouden, naar het inzicht van de Raad van Kerken, de eigenheid van de diverse tradities, waartoe de deelnemers behoren, moeten respecteren. Daarom kunnen kerken onder bepaalde voorwaarden verantwoord actief deelnemen aan zogenoemde multireligieuze vieringen. Vieringen waarin ernaar wordt gestreefd de verschillen tussen religies te overstijgen (zogenaamde interreligieuze vieringen) suggereren een vermenging die geen recht doet aan de verschillende tradities en groepen. De erkenning van verschillen tussen tradities staat onderling gesprek en

samenwerking, en vaak ook gezamenlijke vieringen, echter niet in de weg.

a) Vieringen waarbij andersgelovigen bij elkaar te gast zijn, kunnen op verantwoorde wijze worden georganiseerd. Per geval zal men moeten beoordelen hoe de orde van dienst wordt samengesteld. Vanuit de diverse kerkelijke richtingen zullen er uiteenlopende grenzen worden getrokken.

b) Een aantal van de mensen dat bij de multireligieuze dialoog is betrokken, heeft behoefte aan één of enkele multireligieuze vieringen per jaar. Daarin drukt men een gedeelde overtuiging uit 'niet bij brood alleen' te leven, en spreekt men de wens tot verzoening en vrede en hoop op een rechtvaardiger samenleving uit. Het is begrijpelijk dat wie onbekend zijn met deze ontmoetingen er huiverig tegenover staan; dat geeft hun het recht om vragen te stellen, maar niet om de anderen te veroordelen.

Het verdient aanbeveling dat de lokale raden van kerken en lokale groepen die bij ontmoetingen met leden van andere religieuze gemeenschappen zijn betrokken, ruimte krijgen om hun eigen weg te vinden als zij gezamenlijke bezinningsbijeenkomsten of vieringen willen organiseren.

c) De lokale raden van kerken zouden bij nationale en stedelijke gebeurtenissen de voorkeur kunnen geven aan een gezamenlijke bezinnings- of herdenkingsbijeenkomst, waarin vanuit diverse tradities bijdragen

worden geleverd. Bij andere gelegenheden kan men de voorkeur geven aan vieringen die door één religieuze gemeenschap worden belegd, waarin de anderen te gast zijn en eventueel een kleine bijdrage leveren. De vorm van deze bijdrage zal sterk van de aanleiding tot de viering afhangen. Aan de meest specifieke elementen van een ritueel van een andere religieuze traditie zal men als christen veelal niet actief kunnen deelnemen, en vice versa.

d) Gemeenschappelijke vieringen zijn het beste denkbaar tussen joden, christenen en moslims, omdat zij (naar alle joden en moslims kunnen aanvaarden en ook veel christenen geloven) in één God geloven, ook al delen zij centrale geloofsovertuigingen niet. Ook binnen andere tradities is er verscheidenheid in behoefte aan deze vieringen.

e) Bij de voorbereiding van gezamenlijke vieringen moet men bedenken dat men altijd groepen andersdenkenden uitsluit.

f) Men moet zich ervan bewust zijn dat elk geloof visies en beoordelingen van het geloof van anderen insluit. Hoe hoog de achting van moslims voor Jezus is, zij vinden dat christenen een verkeerde voorstelling van Christus hebben. Bahá'í menen dat alle religies in de kern gelijk zijn en ontkennen dus de unieke plaats van het verbond op de berg Sinai, van de koran en van Christus. Maar ook christenen hebben oordelen over andersgelovigen.

Men dient zich deze 'logica van geloof' bewust te zijn en te aanvaarden dat men het op belangrijke punten niet met elkaar eens is. De basis voor verantwoorde gezamenlijke

vieringen is altijd respect voor de ander als ander en onderlinge herkenning in de uitgangspunten en doelstellingen van de gezamenlijke viering. Waar dit respect en deze gezamenlijkheid ontbreken, is er ook geen grond voor gezamenlijke vieringen.

3. Kerk, school en zorginstelling

Samen bidden, zingen en horen van bijbelverhalen is een zeer algemene praktijk in grote delen van het katholieke en protestantse onderwijs; ook worden het Suikerfeest en Holifeest vaak gevierd of aandachtig meegemaakt. Op scholen en in zorginstellingen heeft men jarenlange ervaring met multireligieuze ontmoetingen en vieringen. Plaatselijke raden van kerken, gemeenten en parochies kunnen op allerlei plaatsen wellicht veel leren van de leerkrachten op scholen met leerlingen uit andere tradities. Hun wordt aangeraden contact met deze leerkrachten te zoeken. Ook is belangrijk goed contact te houden met kerkleden die in hun werk veel mensen uit andere religies tegenkomen, zoals in de zorginstellingen, fabrieken of bijvoorbeeld de glastuinbouw.

4. Dialoog en getuigenis

In het algemeen geldt dat we zullen moeten leren ons geloof te beleven en te versterken en ervan te getuigen in een plurale cultuur, waarin we het gesprek met andersdenkenden niet uit de weg kunnen gaan, anders worden we ongeloofwaardig. Indien zulke gesprekken goed worden gevoerd, leiden ze vaker tot geloofsverdieping dan tot vervlaking of bekering tot een andere traditie.

(invoegen ark.jpg)

Kerkdienst waarbij afgevaardigden uit de moskee aanwezig zijn

5.2. Praktische wenken

Wie een multi- of bilaterale viering wil organiseren, moet goed weten wat precies het doel van de bijeenkomst is en welke organisatie(s) er verantwoordelijkheid voor wil(len) aanvaarden. Men moet bijvoorbeeld beslissen of er gebeden wordt, en of men een gebed beoogt waar iedere aanwezige mee kan instemmen of dat iemand van elke religieuze groep bidt en de andere aanwezigen dat respectvol volgen en soms beamen. Zulke overwegingen zijn op elk onderdeel van de liturgie toepasbaar. Bij persoonlijke ontmoetingen is dit in zekere zin gemakkelijker, omdat de situatie beter valt te overzien; als een christelijke pastor en een moslim

besluiten samen te bidden, is dat hun beslissing.

Bij het voorbereiden van multireligieuze vieringen moet men om te beginnen op een aantal formele punten letten, voordat men een liturgie kan opstellen.

a. doelstelling

Het is belangrijk om de doelstelling van de bijeenkomst te bepalen. In verband met de doelstelling moet men een keuze maken met welke groepen men samenwerkt, wie verantwoordelijkheid kan dragen, wie samen de voorbereidingscommissie vormen en hoe de liturgie vorm krijgt.

samen vieren met mensen van andere religies

b. tweegesprek of multireligieuze bijeenkomst

Een belangrijk onderscheid is of het een bijeenkomst van twee groeperingen is of een bijeenkomst met leden van een hele reeks levensbeschouwelijke groepen, dus een multireligieuze bijeenkomst.

- Bijeenkomsten met twee partners hebben een andere dynamiek dan multireligieuze bijeenkomsten.
 - Moslims, christenen en joden kunnen een aantal aanknopingspunten vinden die zij niet met anderen delen.
 - Bepaalde groepen boeddhisten en bepaalde groepen christenen kunnen over meditatie, niet-ik, het transcendente en God spreken, en zullen geen gemeenschappelijke viering hebben, maar misschien wel een meer meditatieve bijeenkomst.
- Multilevensbeschouwelijke bijeenkomsten, zoals op Prinsjesdag, zijn niet mogelijk als vieringen, maar wel als bezinningsbijeenkomsten. Waar men plaatselijk, regionaal of landelijk in multireligieus verband bijeenkomt, zal men bijvoorbeeld niet samen kunnen bidden, omdat boeddhisten en humanisten niet in God geloven. Toch is denkbaar dat zij wensen dat de anderen wel bidden; daarbij zijn zij dan aanwezig.

Van de keuze voor een multi- dan wel een bilaterale bijeenkomst hangt af welke instantie er verantwoordelijkheid voor de bijeenkomst neemt.

c. verantwoordelijke instantie

Er zijn drie mogelijkheden: onder gezamenlijke verantwoordelijkheid, onder verantwoordelijkheid van enkele religieuze groepen en onder verantwoordelijkheid van één

groepering, hetzij christelijk, hetzij vanuit een andere traditie. We noteren mogelijkheden en een aantal van de vragen die rijzen.

c.1 onder gezamenlijke verantwoordelijkheid

Bij nationale herdenkingen en rampen:

- Nationaal (onder verantwoordelijkheid van de Raad van Kerken in Nederland met koepels van andere religies, of van de Raad van Levensbeschouwingen en Religies).
- Lokaal (idem, maar dan lokaal). Voorbeeld: de bijeenkomst bij de opening van het parlementaire jaar.

c.2 onder verantwoordelijkheid van enkele stromingen

Het is denkbaar dat er in bepaalde situaties een bilaterale of multilaterale viering wordt georganiseerd, waarvoor vanuit twee of meer groeperingen verantwoordelijkheid wordt gedragen. Twee voorbeelden:

- Een gesprek tussen christenen, moslims, hindoes en boeddhisten: men opent met een bijbellezing, leest dan uit de koran, de bhagavadgita en het dhammapada.
- Een tamelijk officiële ontmoeting tussen moslims en christenen over een ethische kwestie: opening met gebed, lezing uit de bijbel en de koran.

c.3 Onder christelijke verantwoordelijkheid

Eerst een voorbeeld: op katholieke of protestantse scholen gebeurt dit allang: bijbellezen, feesten vieren, vertellen over feesten van andere religies, (samen) bidden en zingen.

samen vieren met mensen van andere religies

In verband met een viering moet men met de partners afspreken op welke wijze zij een inbreng in de dienst kunnen hebben.

'Samen vieren' onder christelijke verantwoordelijkheid doet zich dus niet alleen in de kerk in de beperkter zin van het woord voor, maar ook, en zelfs op ruime schaal, in het onderwijs, de zorg en de verdere geestelijke verzorging. Vaak vallen deze activiteiten onder verantwoordelijkheid van christelijke maatschappelijke organisaties, soms ook onder de verantwoordelijkheid van openbare besturen.

c.4 onder verantwoordelijkheid van anderen

Christenen kunnen te gast zijn bij een islamitische, een hindoe of een boeddhistische bijeenkomst, in ons land of elders. Daarbij rijzen een aantal vragen, waarvan het goed is om die op zeker moment te bespreken. Zie daarvoor de gespreksvragen uit hoofdstuk 6.

d. In verschillende situaties

In het tweede hoofdstuk hebben we al gezien hoezeer de situaties kunnen verschillen. De vormgeving van de viering is uiteraard sterk van de situatie afhankelijk. Per situatie moet men dus nagaan of men alleen toespraken en muziek in de liturgie wenst, of ook reflecties en lezingen uit heilige geschriften, eventueel liederen en misschien gebeden.

5.3. Het wijdere veld

Zoals we gezien hebben, zijn vieringen een deel of zelfs bijna de binnenste cirkel van een heel scala van ontmoetingen en vormen van samenwerking. Gezamenlijke vieringen hebben geen basis als niet veel deelnemers enigszins met elkaar vertrouwd zijn. Tot slot noemen we hier een aantal voorbeelden van ontmoetingen tussen christenen en anders-

gelovigen die sterk gestimuleerd kunnen worden. Pas wanneer er enige vertrouwensbasis is, krijgt het zin samen iets te vieren.

- Gesprekken tussen moslims en christenen met als doel onderling begrip te kweken, bijvoorbeeld:
 - *begrip van moslims voor visies van veel christenen op emancipatie en aanvaarding van homoseksualiteit in liefde en trouw*
 - *begrip van christenen voor de geloofsbeleving van moslims en hun beleving van onze open, liberale samenleving, en het omgekeerde: begrip van moslims voor de geloofsbeleving van groepen christenen en hun visie op de samenleving*
 - *het wegnemen van verkeerde beelden van elkaar en elkaars geloof, zonder de verschillen te negeren.*
- Lokale bezoeken van christenen en moslims of christenen en hindoes in moskee, kerk en tempel, over en weer, om verkeerde beelden van elkaar af te breken en er een beetje aan bij te dragen dat allochtonen zich beter in de samenleving thuis voelen en merken dat ook zij voor de samenleving als geheel verantwoordelijk zijn.
- Gesprekken over maatschappelijke thema's, zoals
 - *levensbeschouwelijk onderwijs*
 - *geestelijke verzorging*
 - *medische ethiek*
 - *armoedebestrijding*door humanisten, moslims, joden, christenen, hindoes, boeddhisten en bahá'í, met als doel onderling begrip te kweken en bepaalde onderwerpen maatschappelijk meer onder de aandacht te brengen. Zulke gesprekken worden vaak door lokale raden van levensbeschouwingen en religies georga-

niseerd. In plaatsen waar zo'n raad niet bestaat, verdient het aanbeveling die op te richten.

In zulke ontmoetingen over geloofsbeleving leert men elkaar beter begrijpen en zal men tegelijk meer zicht krijgen op de eigen identiteit als christen of moslim of hindoe, humanist, enzovoorts.

Uit deze opsomming is al wel duidelijk dat de situaties en de doelstellingen van ontmoetingen sterk uiteenlopen. Slechts in een aantal van deze gevallen is 'samen vieren' in strikte zin aan de orde. Veel bijeenkomsten met mensen van verschillende overtuigingen hebben een maatschappelijk doel. Toch zullen de situaties waarin christenen uitgenodigd worden om deel te nemen aan islamitische en hindoe rituelen toenemen. Zoals gezegd, in veel kloosters en retraite-oorden gebruikt men meditatietechnieken die door hindoe- en boeddhistische gewoonten zijn beïnvloed. In klaslokalen, aan ziekenhuisbedden, rond huwelijk, begrafenis en crematie is religieus pluralisme een feit.



6 VRAGEN VOOR BESPREKING IN GROEPEN



We sluiten af met enkele vragen waarmee het gesprek op gang gebracht kan worden in groepen, die aan de hand van deze brochure over dit onderwerp willen nadenken.

A. Eigen ervaringen

- Hebt u zelf wel eens over geloof gepraat met iemand van een andere religieuze traditie? Hoe kijkt u op die ontmoeting(en) terug?
- Hebt u weleens tegen een moslim gezegd dat hij/zij niet in God gelooft maar in een afgod? Zo ja, hoe ging dat gesprek verder?
- Hebt u zelf ervaringen met huwelijken van partners uit twee tradities? Bestaat er verschil tussen een huwelijk van een christen met iemand van een andere religie en dat van een christen met iemand die zegt niet te geloven?

B. Eigen visies op andersgelovigen

- Vindt u dat je als christen mag zeggen dat je eigen geloof waar is en dat van anderen onwaar?
- Denkt u dat God ook buiten de kerk onder mensen werkt? Denkt u dat andersgelovigen in hun religie echt met God te maken (kunnen) hebben?
- Denkt u dat andersgelovigen God kennen? Mag je zeggen dat christenen door de persoon en het werk van Christus meer over God kunnen weten dan mensen van andere tradities? Hoe essentieel is het eigene van het christelijke geloof?

- Hebt u het gevoel dat wie aanvaardt dat God een relatie met anders-gelovigen heeft, afbreuk doet aan het unieke werk van God in Christus en de kerk?

- Mag je oordelen over anderen, als je niet met hen hebt gesproken?

C. Eigen visies op 'samen vieren'

- Als hindoes een bede reciteren, bidden christenen mee, bidden ze in stilte hun eigen gebed, of luisteren ze alleen toe?
- Als moslims een gebed uitspreken, bidt men als christen dan met de woorden van het islamitische gebed of hoort men toe? Ligt dit in de diverse stromingen in de kerk verschillend? Hangt het af van wat en waarvoor er wordt gebeden?
- Kunnen christenen deelnemen aan een meditatiesessie onder leiding van een zenmeester?
- Christenen zijn aanwezig bij een joods feest. Zijn ze er alleen bij of vieren ze mee?
- Wat vindt u ervan als een ziekenhuis-pastor met een moslim Psalm 139 leest? Wat vindt u ervan als een ziekenhuis-mam met u Sura 1 uit de koran leest?
- Vindt u het belangrijk om samen te vieren? Zo ja, waarom en onder welke voorwaarden?



7. LITERATUUR



Charta Oecumenica, handvest voor de samenwerking van de kerken in Europa. April 2002 – tekst de website van de Raad van Kerken in Nederland: www.raadvankerken.nl

S. Wesley Ariarajah, Not Without my Neighbour, Geneva: WCC, 1999, vooral hoofdstuk III: 'Dialogue and Spirituality: Can we Pray Together?'

Interreligious Prayer: Speciaal nummer van Current Dialogue (Genève, Wereldraad) en Pro Dialogo (Vatikaan): 1998/2. (Verslag van een grote conferentie over het thema, waarbij de organisatoren benadrukken dat een en ander nog in ontwikkeling is. Er worden zeker geen vaste richtlijnen gegeven.)

CEC/CCEE-Islam in Europe-Committee, Reflections on Experiences with Common Prayers and Rituals for Christians and Muslims living together (concept van eind 2001)

Paula van Cuilenburg e.a. red., Bidden tot dezelfde God? (gebaseerd op een rapport van de sectie Interreligieuze Ontmoeting van de Raad van Kerken), Boekencentrum Den Haag, 1991.

P.Valkenberg (red), Begaanbare wegen, verzoening tussen de godsdiensten. Kok Kampen, 1998

G.Speelman, Keeping Faith, Muslim-Christian Couples and Interreligious Dialogue. Meinema Zoetermeer, 2001

Begrip Moslims-Christenen, jrg.24 nr.2 (1998) en jrg.28 nr.2 (2002). Themanummers over 'samen vieren' van moslims en christenen. Cura Migratorum, Den Bosch.

J.P.Schouten (red.), Trouwen doen ze toch. Over huwelijken tussen hindoes en christenen. Kok, Kampen 1995

Stappenplan voor gezamenlijke vieringen. Te bestellen bij Platform Levensbeschouwing in Kleurrijk Fryslân, Postbus 52 8900 AB Leeuwarden (tel.085-2998905)

NOTEN

- 1 Zie: Wesley Ariarajah, *Hindus and Christians. A Century of Protestant Ecumenical Thought*, Amsterdam/Grand Rapids, Rodopi/Eerdmans, 1991. Voor een overzicht van de hierna te noemen Sub-unit voor dialoog van de Wereldraad van Kerken, zie Dick C. Mulder (lange tijd lid en voorzitter van deze commissie), 'A History of the Sub-Unit on Dialogue of the World Council of Churches', *Studies in Interreligious Dialogue* 2 (1992) 136-151.
- 2 'Striving together in Dialogue. A Muslim-Christian Call to Reflection and Action', onder andere afgedrukt in *Studies in Interreligious Dialogue* 12 (2002) 111-122.
- 3 Zie ook het boekje *Begaanbare wegen, verzoening tussen de godsdiensten*. P.Valkenberg (red.)Kok, Kampen 1998, geschreven vanuit de sectie Geloofsvragen en de sectie Interreligieuze Ontmoeting van de Raad van Kerken.
- 4 Zie bijv. John Hick, *An Interpretation of Religion*, Houndmills: Macmillan 1989 en Peter Byrne, *Prolegomena to Religious pluralism*, Houndmills: Macmillan 1995.
- 5 Deze inclusieve visie met allerlei nuances o.a. in: Arnulf Camps, *De weg, de paden en de wegen*, Baarn, Bosch & Keuning 1977; Jan van Lin, *Jezus Christus en andersgelovigen in Nederland*, Kampen, Kok, 1988; W.Logister, 'Jezus Christus als bron van assertiviteit en pluraliteit: proeve van een interreligieuze theologie', in: B.Roebben (red.), *Religieus opvoeden in een multiculturele samenleving*, Leuven: Davidsfonds 2000; H.M.Vroom, *Geen andere goden*, Kampen, Kok 1993 en Idem, *Waarom Jezus?*, Kampen, Kok 1997.
- 6 Dit standpunt vindt men (met nuanceringen) in J.Verkuyl, *Zijn alle godsdiensten gelijk?*, Kampen, Kok, 1981, 4e herz. druk; zie ook de publicaties van de stichting evangelie en moslims, adres: Bergstraat 6 3811 NH Amersfoort.
- 7 Voor visies op de inbreng vanuit diverse religieuze tradities in het publieke domein, zie Henk Vroom en Henk Woldring (red.), *Religies in het publieke domein*, Zoetermeer, Meinema 2002.

